
Rituals funeraris transnacionals entre Catalunya i el Senegal

Transnational funerary rituals between Catalonia and Senegal

Ariadna Solé Arraràs

Departament d'Antropologia Social i d'Història d'Amèrica i Àfrica.
Universitat de Barcelona

Correspondència: Ariadna Solé Arraràs. Departament d'Antropologia Social
i d'Història d'Amèrica i Àfrica. Universitat de Barcelona.
C/ Montalegre 6, 08001 Barcelona.
A/e: asolearr7@gmail.com.

Data de recepció de l'article: febrer 2012

Data d'acceptació de l'article: març 2012

Resum

Aquest text pretén presentar una aproximació etnogràfica a la gestió de la mort i de les pràctiques funeràries dels musulmans a Catalunya, particularment d'origen senegalès, i a les circumstàncies socials, culturals i econòmiques que envolten el fet de la defunció en context migratori.

En cas de mort a Catalunya la repatriació és l'opció preferida i la pràctica majoritària per aquests migrants. A més a més, també és habitual en el cas de diagnòstic d'una malaltia terminal. També al Senegal els familiars d'emigrants assenyalen la preferència perquè el cos sigui traslladat on ells resideixen. Tant és així que la repatriació està sòlidament organitzada a través de diferents estratègies de solidaritat comunitària que permeten afirmar que la repatriació és un procés col·lectiu més que no pas una opció individual.

La recerca pretén descriure aquest fenomen alhora que preguntar-se per les múltiples i complexes raons que en permeten explicar la importància. Raons que no es trobaran només al lloc d'instal·lació d'aquests migrants o només en els problemes derivats de l'encaix del ritual funerari islàmic a Catalunya. Han d'anar a buscar-se també en les famílies i societats d'origen. Per tant, la preferència per la repatriació dels migrants musulmans instal·lats a Catalunya no ha de ser considerada tan sols una qüestió religiosa, sinó que és un fenomen molt més complex.

Paraules clau: antropologia social, religió, migracions.

Abstract

This text aims to present an ethnographic approach to the management of death and funerary practices among Muslims in Catalonia, particularly those from Senegal, and to the social, cultural and economic circumstances surrounding death in a migratory context.

When a family member dies in Catalonia, most migrants chose to repatriate their deceased. In addition, in the event of a terminal disease, many migrants choose to return to their place of origin. In Senegal, families with migrant members also state that they prefer their deceased to be repatriated to for burial. Repatriation is, in fact, well organised

by different community charities. This organisation allows us to assert that repatriation is a collective process more than an individual option.

This research aims to describe the process of repatriation and, at the same time, consider the multiple and complex reasons that may explain its relevance. These reasons shall not be found only in the countries of residence of these migrants or among the problems associated to the adjustment of the Islamic funerary ritual in Catalonia. We should also seek them among their native societies and in their families. Therefore, the preference for repatriation among Muslim migrants living in Catalonia should not be seen only as a religious issue but as a much more complex phenomenon.

Keywords: social anthropology, religion, migration.

1. Introducció

Aquest text és la presentació d'una recerca etnogràfica sobre els rituals funeraris i la gestió de la mort entre els musulmans a Catalunya, particularment els d'origen senegalès; i també sobre les circumstàncies socials, culturals i econòmiques que envolten el fet de la defunció en context migratori.¹

En el cas de defunció a Catalunya, la repatriació és l'opció preferida i la pràctica majoritària entre diferents col·lectius musulmans. Així, els col·lectius musulmans a Catalunya han desenvolupat diferents iniciatives per tal de fer front a l'eventualitat d'una defunció en context migratori. Aquest treball se centra en l'estudi en profunditat del cas dels musulmans d'origen senegalès que resideixen a Catalunya.

Cal afegir que per als senegalesos el retorn al país d'origen també és habitual en el cas de diagnòstic d'una malaltia terminal. Així mateix, al Senegal, els familiars d'emigrants assenyalen la preferència perquè el cossos d'aquests parents siguin traslladats per sepultar-los allà on ells resideixen. Tant és així que la repatriació està sòlidament organitzada a través de diferents estratègies de solidaritat comunitària que permeten afirmar que la repatriació és un procés col·lectiu més que no pas una opció individual.

El treball que es presenta és el resultat d'una investigació de tesi doctoral encara en curs. Els objectius de la recerca són, en primer lloc, descriure el fenomen de la repatriació de cadàvers. En segon lloc, preguntar-se per les múltiples i complexes raons que en permeten explicar la importància. Raons que no es trobaran només al lloc d'instal·lació d'aquests migrants o només en els problemes derivats de l'encaix del ritual funerari islàmic a Catalunya. Han d'anar a buscar-se també en les famílies i societats d'origen. Per tant, la preferència per la repatriació dels migrants musulmans instal·lats a Catalunya no ha de ser considerada tan sols una qüestió religiosa sinó que és un fenomen molt més complex en què entren en joc moltes altres variables.

2. Recollida de dades

Com és propi de l'antropologia, la recerca que es presenta en aquest text és de caràcter qualitatiu i està basada en l'observació participant i les entrevistes semiestructurades. Part d'aquesta tasca s'ha dut a terme en la forma de seguiment de casos de repatriacions de cadàvers o retorn de malalts terminals, tant a Catalunya com a la regió de Kolda, al Senegal.²

1. Aquesta és una versió revisada i ampliada d'altres textos en què s'ha presentat aquesta mateixa recerca citats en la bibliografia: Solé Arraràs (2010); Solé Arraràs (2011).

2. La regió de Kolda se situa a l'àrea de l'Alta Casamance, i la seva capital és la ciutat del mateix nom, Kolda. Es tracta d'una regió econòmicament pobra i poc industrialitzada. La regió actual de Kolda es correspon aproximadament amb

A Catalunya, el contacte amb el col·lectiu senegalès es fa fonamentalment a través dels seus representants associatius ja que, com veurem, les associacions tenen un paper clau en el procés de repatriació de cadàvers. A més a més, s'ha buscat també entrevistar persones amb autoritat o prestigi a escala religiosa, com són imams i líders confrèrics. D'altra banda, la recerca en l'àmbit mèdic ha estat la porta al seguiment de diversos casos. El seguiment de casos de repatriament de malalts i difunts ha estat una altra de les estratègies clau d'aquesta recerca. Això ha estat possible fonamentalment gràcies a la col·laboració amb equips assistencials dedicats a les cures pal·liatives.³ A la regió de Kolda, al Senegal, la recollida de dades s'ha dut a terme a través de dues estratègies diferents. D'una banda, amb el seguiment de diversos rituals del cicle vital. De l'altra, s'ha buscat situar el retorn dels difunts al costat d'altres formes de retorn dels emigrats, cadascuna de les quals genera diferents valoracions i reaccions col·lectives. Així, es va buscar entrevistar diferents tipus de retornats per causes diverses —o familiars seus—, especialment els que havien estat a Catalunya.

Em proposo mostrar que la perspectiva transnacional té una importància vital per a entendre les qüestions vinculades amb la mort en la migració. La qüestió plantejada en aquest treball obliga a considerar la migració no un transplantament sinó una relació, l'establiment d'un doble vincle entre el lloc d'origen i els llocs d'instal·lació de la diàspora. Potser, millor dit, situa els rituals funeraris en un espai de trànsit que va més enllà dels límits nacionals o geogràfics i que implica també l'existència d'espais de referència més amplis i sovint deslocalitzats. Espais de referència entre els quals cal destacar la *umma*, la comunitat dels creients musulmans, i la dicotomia entre el *dar al-islam*, el territori de l'islam, i el *dar al-harb*, el territori de la guerra. El desig de tornar a morir o de ser traslladat ja difunt al lloc de procedència ens parla de la vindicació d'una identitat profundament lligada a aquest origen al marge d'haver fet un projecte de vida en un altre país. Un retorn amb la família en origen i a la terra de l'islam.

Abdelmalek Sayad (1999, 2000) alertava sobre la necessitat de tenir sempre present la doble condició de l'emigrat-immigrat, també i molt especialment en el moment de la mort en migració. Així, aquesta recerca ha perseguit descriure un procés que no pot entendre's tan sols des de Catalunya. Un procés que s'estén més enllà de les nostres fronteres cap al lloc d'origen dels emigrants-immigrants, cosa que posa de manifest la importància dels vincles transnacionals entre aquests llocs i les persones i comunitats instal·lades a Catalunya. Una pràctica que emfasitza la dimensió transnacional d'aquests rituals funeraris, que testimonia lligams intensos entre el país d'origen i els diferents punts per on es distribueix la diàspora alhora que contribueix a crear i a mantenir vives aquestes interaccions.

Massa sovint, els fenòmens relacionats amb la immigració es treballen des d'una banda o l'altra: la societat d'origen o la societat d'instal·lació. Aquesta recerca, per contra, es planteja amb una doble dimensió que se situa en dos escenaris diferents o bé una única dimensió transnacional que flueix entre aquests. La recerca, doncs, s'ha dut a terme a Catalunya i al Senegal, molt especialment a la regió de Kolda, habitada majoritàriament per l'ètnia fulbe i lloc d'origen de gran part dels senegalesos instal·lats a Catalunya. Entre els uns i els altres, se situa una altra dimensió crucial, les comunitats en diàspora organitzades per a garantir la repatriació dels seus integrants.

el territori de l'antic regne del Fouladou i està poblada majoritàriament per habitants de l'ètnia fulbe, històricament dedicada al pasturatge nòmada, però des de segles ençà dedicada fonamentalment a una activitat econòmica mixta agropastoral. La confraria Tijaniyya hi és predominant. L'àrea es caracteritza per l'elevada taxa de població rural i d'analfabetisme. La població de la regió s'estima en 569.175 habitants. És una població essencialment jove: les persones de menys de vint anys representen el 58% del total. Les estadístiques també mostren que el 88% de la població viu al medi rural. A més a més, Kolda pateix una carència important d'infraestructures sanitàries i culturals i un aïllament important respecte de la resta del país. Els fulbe són un col·lectiu ètnic i religiós que no ha gaudit de gaire visibilitat entre els estudiosos de la diàspora senegalesa com ho ha estat la migració wolof i les seves xarxes religioses, comercials i de solidaritat de caràcter transnacional associades a la confraria murid (Jabardo, 2006, p. 29).

3. Bona part de les dades i l'accés al coneixement de casos va produir-se a través dels equips PADES. Els PADES són equips multidisciplinaris formats per personal sanitari i treballadors socials que tracten a domicili malalts crònics i terminals i que depenen del Servei Català de la Salut (http://www10.gencat.cat/catsalut/cat/servcat_sociosanitaria_alt.htm).

El que es presenta és, per tant, una etnografia multisituada, que persegueix un fenomen —el repatriament de cadàvers— que es produeix en dos territoris físicament i simbòlicament molt allunyats entre ells. Una manera de fer etnografia que desafia el model tradicional de l'experiència etnogràfica malinowskiana allunyada en l'espai i dilatada en el temps, però que resulta de la necessitat d'adaptar-se a l'estudi de processos de caràcter transnacional propis del món actual i dels fenòmens migratoris. Es tracta d'una manera de fer etnografia necessària per a poder copsar la doble dimensió de l'emigrat-immigrat sense la qual aquest estudi quedaria totalment escapçat. És, per tant, una etnografia que no es porta a terme en un lloc donat, sinó una etnografia mòbil que darrere dels cadàvers viatgers persegueix uns processos, els rituals funeraris, a través dels espais on es desenvolupen i que crea una cartografia pròpia del fenomen estudiat.

3. L'organització del retorn

Tot i que sovint la família en origen ignora fins a quin punt ho és, la repatriació d'un cadàver és una empresa que requereix una mobilització important de recursos humans i econòmics. Una manera d'organitzar aquest retorn dels difunts és la contractació d'assegurances de repatriació a una entitat asseguradora o bancària. Es tracta, de fet, de productes molt assequibles i que de vegades també són contractats per persones en situació irregular, amb rendes molt baixes i treballs precaris. Tanmateix, al costat d'aquestes solucions individuals es despleguen diferents formes de solidaritat comunitària que s'activen amb la defunció d'un membre. Aquestes prenen fonamentalment dues formes que generalment conviuen: les caixes de solidaritat mútua i les col·lectes espontànies.

Els senegalesos s'organitzen a Catalunya en associacions els membres de les quals paguen una quota regular que s'acumula en una caixa de solidaritat. Tot i que els fons reunits d'aquesta manera s'usen també per a cobrir despeses ordinàries i actes de l'associació, quan el difunt n'és membre actiu i està al corrent de les quotes, s'usa una quantitat de la caixa per dedicar-la a la seva repatriació. Tot i així, aquests fons no solen ser suficients per a cobrir el cost desorbitat del trasllat d'un cadàver entre Espanya i el Senegal, que pot oscil·lar entre els cinc mil i els vuit mil euros. Per aquesta raó, la repatriació d'un difunt requereix habitualment l'organització d'una col·lecta en què qualsevol és benvingut a participar: parents, amics, coneguts, entitats locals, africans, catalans, membres de la diàspora senegalesa a diferents punts de Catalunya, o fins i tot de fora del país, etc. De fet, sovint es col·labora en benefici de persones desconegudes. Generalment, la col·lecta és organitzada per una persona que la inicia voluntàriament perquè és propera al malalt o difunt o perquè coneix el cas —per exemple, mediadors o mediadores culturals en hospitals— i que disposa d'un cert reconeixement moral o religiós dins del col·lectiu.

Aquestes iniciatives prenen, doncs, una dimensió col·lectiva o comunitària destacable. Participar-hi és una manera de mostrar-se com a membre d'un col·lectiu, de mostrar l'estatus propi dins del grup, i també de considerar-ne membre la persona malalta o difunta. Representa una manera de solidaritzar-se amb els altres però també de garantir que es rebrà la mateixa ajuda en cas de necessitat. Per als col·lectius, la capacitat de respondre davant una demanda de repatriació és una prova de la seva cohesió i capacitat de mobilització.

Les associacions col·laboren també en els tràmits administratius necessaris per a la repatriació. A més a més, rarament el cos viatja sol, ni tampoc els malalts. Generalment un parent o una persona que en conegui la localitat d'origen viatjarà amb el cos repatriat fins a la destinació. El trasllat es fa en avió i, un cop al Senegal, generalment en taxi col·lectiu fins a la localitat de destinació.

Així, en certa manera, el cos difunt continua després de la mort la seva «vida social», en paraules d'Adriano Favole (2003). El retorn al país d'origen dels senegalesos difunts a Catalunya permet que el finat acompleixi simbòlicament el seu retorn. La visió del cos es presenta com una manera de mitigar el dolor d'aquells que han perdut algú en una terra llunyana, i permet l'elaboració del dol alhora que la realització del ritual funerari. Un ritual funerari, el musulmà, que troba una sèrie

de dificultats per poder fer-se a Catalunya i que s'ha de considerar en el marc dels debats sobre la gestió de la diversitat religiosa al nostre país.

4. L'adaptació del ritual

Els arguments que els informants senegalesos esgrimeixen per justificar la preferència per la repatriació són, en gran manera, de naturalesa religiosa. Cal mencionar que, en l'àmbit de la religió, el desig de ser enterrat en una localitat santa o a les proximitats de la tomba d'un morabit és també un motiu de pes per al trasllat dels difunts al Senegal per la creença que la terra beneïda per aquesta presència pot afavorir el fidel allí enterrat. Aquest costum està particularment estès entre els seguidors de la confraria *murid*, que s'organitzen per ser sepultats a la ciutat santa de Touba. Aquesta organització es pot considerar l'origen i inspiració de l'organització del conjunt dels senegalesos a la diàspora.⁴

Però, sobretot, els arguments de caràcter religiós estan lligats a les dificultats per a la realització d'un funeral islàmic a Catalunya. De fet, les prescripcions doctrinals de l'islam respecte al ritual funerari plantegen circumstàncies no previstes per les institucions catalanes i que, en alguns aspectes, són incompatibles amb el nostre marc legal, especialment en matèria de salut pública.

Aquest treball està dedicat a explicar la forma pràctica que prenen els rituals funeraris dels senegalesos emigrats a Catalunya. Així, parteix del principi que no hi ha una correlació mecànica entre ritual i creença ni entre doctrina i pràctica i que, per tant, la forma que pren el ritual no depèn exclusivament de la doctrina religiosa. A més a més, es basa en la convicció que les expressions rituals de l'islam a Catalunya van molt més enllà de la reproducció de com es produeixen als països d'origen. Per contra, són l'expressió d'un procés d'adaptació i negociació necessàries amb el context català. Tanmateix, serà necessari descriure breument els principals eixos dels principis doctrinals que marquen el ritus funerari en l'islam i la forma que pren en el context senegalès. Val a dir que entre les diferents ètnies de religió musulmana al Senegal, els ritus funeraris tenen característiques comunes importants. Idees com el retorn del cos a la terra, la noció del judici final i la resurrecció de les ànimes, i també la modèstia, l'austeritat, l'homogeneïtat i la submissió a Déu són clau per a entendre la visió de la mort des de l'islam.

El ritus fúnebre s'inicia ja en el moment de l'agonia acompanyant el difunt amb recitacions de l'Alcorà i pregàries. A més a més, una part principal del ritual és la neteja i la purificació del cos del difunt. Duta a terme per diverses persones, generalment del mateix sexe que el difunt, almenys una d'elles ha de conèixer el detall del ritual. Es tracta d'un ritual de purificació després del qual el cos no ha de ser manipulat novament. El cadàver es cobreix a continuació amb una mortalla blanca sense costures ni ornaments. En general, el bany ritual es fa a Catalunya també quan el cos ha de ser traslladat (abans de col·locar-lo al fèretre i després de l'embalsamament; un procés obligatori sempre que el cos ha de ser traslladat en un mitjà de transport públic). La realització del bany ritual és una pràctica habitual a la qual les empreses de serveis funeraris catalanes s'han adaptat oferint espais per poder-la dur a terme. Un cas que cal destacar el trobem a la ciutat de Barcelona. L'any 2007, Serveis Funeraris de Barcelona va inaugurar un espai al Tanatori de Montjuïc per fer

4. L'islam senegalès és sunnita i, com en general a tot el Magreb i l'Àfrica occidental, de tradició jurídica Maliki. A més a més, cal remarcar el paper de les confraries musulmanes (*turuq*; en singular, *tariqa*: 'via') particularment les tres més destacades per nombre de membres i per la seva importància social, econòmica i política: la qadiriyya, la tijaniyya i la muridiyya. Les confraries sufis són grups religiosos, la major part dels quals de caràcter transnacional presents a diferents països que es presenten com una via d'aproximar-se a la divinitat. Tenen en comú una sèrie de ritus propis (*wird*) i es basen en la relació entre el mestre (*seriñ*, *ceerno*) i l'alumne (*taalibe*). Aquest mestre és posseïdor de coneixements i de poder diví (*baraka*). L'adherència a una ordre implica també una relació de subordinació teòrica entre el mestre i el deixeble, *taalibe*. Aquests morabits són generalment anomenats en wolof *seriñ*, denominació que s'atorga als que tenen formació religiosa, estratificats segons el nivell de coneixença. Les confraries són dirigides per un *xalif*, representat del fundador, sovint un descendent. Sota els caps de confraria hi ha els *seex* locals, considerats sants, posseïdors de *baraka*.

les pràctiques musulmanes de purificació del cos. La neteja ritual del cos sovint planteja dubtes als familiars en origen, de manera que si no es confia que ha estat feta correctament a Catalunya pot tornar-se a fer al Senegal.

Abans de la inhumació els homes fan una pregària col·lectiva al domicili o la mesquita que es fa tota l'estona de peu. Les dones romanen a casa, escenari d'una altra part important del ritual: les condolences, el repartiment de les ofrenes (*sadaqa*) i les demandes a Déu per l'ànima del difunt. La paraula *sadaqa* fa referència als aliments que els familiars del difunt ofereixen als assistents al funeral i a les donacions que aquests aporten. Els funerals són ocasions en què les solidaritats familiars i veïnals s'expressen amb la redistribució de dons: d'una banda, els familiars ofereixen aliments als assistents com ara carn, nous de cola i una preparació a base d'arròs i mill amb sucre anomenada *thiobal*; aquests assistents aporten també una participació al funeral en forma d'animals per sacrificar, arròs i altres aliments o diners. Generalment, són les dones vídues (l'esposa o esposes del difunt) que reben les ofrenes. Celebracions menors poden fer-se el setè i el quarantè dia després de la mort del difunt en forma de pregàries i recitacions de l'Alcorà.

En principi, el cadàver ha de ser inhumat ràpidament i són els homes que preparen la sepultura i l'acompanyen al cementiri. El lloc on s'enterra el cos es pot marcar de manera senzilla, amb una petita elevació de terra o una estela metàl·lica o de pedra. El cos és enterrat directament a la terra sobre el costat dret i amb el rostre dirigit cap a la Meca. Si el difunt ha mort a l'estranger, però, persisteix el problema del taüt. El repatriament de cossos difunts es fa a l'interior d'un fèretre de zinc segellat hermèticament. Habitualment, doncs, tot i enterrar-se al país d'origen, el principi de l'enterrament directament a la terra no es complirà, ja que el cos s'enterra amb aquest fèretre metàl·lic.

Els principals obstacles que troba el ritus fúnebre islàmic a Catalunya són la dificultat per a orientar les tombes cap a la Meca i el fet que segons la legislació catalana l'ús del fèretre és obligatori. Altres elements que han aparegut en el debat són, entre d'altres, el desig de poder fer els enterraments amb més celeritat, que les tombes dels musulmans romanguin separades dels fidels d'altres confessions o el desig que les tombes gaudeixin de concessió a perpetuïtat.⁵

Des dels anys noranta, hi ha hagut a Catalunya demandes de diferents col·lectius musulmans que requereixen la reserva de parcel·les per a l'enterrament segons el ritus musulmà. Tanmateix, en l'actualitat, aquesta opció no està disponible en la major part de localitats catalanes tot i l'existència d'acords que en garanteixen el dret.⁶ Actualment hi ha espais per a l'enterrament musulmà a les localitats de Barcelona i de Manresa (Moreras, 2004; Moreras i Solé, 2011; García-Romeral, 2011).

Davant d'aquestes dificultats podríem argumentar que la preferència per la repatriació està moguda principalment pel desig de poder fer un funeral «islàmicament correcte». No obstant això, com hem vist, hi ha molts altres elements juntament amb els doctrinals que expliquen aquesta predilecció. A més a més, cal dir que no hi ha unanimitat de criteris entre els experts jurídics i líders religiosos musulmans sobre com considerar la mort en terra no musulmana, tant pel que fa a les prescripcions que acompanyen els rituals funeraris com sobre l'acceptació o no de les condicions facilitadores que ofereixen alguns països occidentals. Tampoc no hi ha acord pel que fa a la repatriació, que s'oposa també a alguns principis doctrinals —el principi d'enterrar el cos tan ràpidament

5. Val a dir que el respecte vers el cos difunt destinat a la resurrecció adquireix una importància particular en l'islam. L'exhumació de cadàvers és una pràctica no recomanada per l'islam. Juntament amb altres pràctiques, com la cremació o l'embalsamament es considera irrespectuosa vers el cadàver.

6. El dret de tots els ciutadans a rebre uns serveis funeraris segons les pròpies conviccions religioses, filosòfiques o culturals és reconegut en l'ordenament jurídic espanyol des de la mateixa Constitució en l'article 16 i en diferents lleis vigents a l'Estat espanyol i a Catalunya. Més específicament, els acords de cooperació signats el 1992 entre l'Estat espanyol i els representants dels col·lectius musulmans (Lleis 25/1992 i 26/1992, respectivament) incorporen també una referència directa a la qüestió dels enterraments en afirmar: «Se reconoce a las Comunidades Islámicas, pertenecientes a la Comisión Islámica de España, el derecho a la concesión de parcelas reservadas para los enterramientos islámicos en los cementerios municipales, así como el derecho a poseer cementerios islámicos propios».

com sigui possible o el que el cos sigui enterrat al lloc de la mort— i, a més a més, implica sotmetre el cadàver a un procés d'embalsament.

Com s'ha dit, l'estudi dels rituals en context migratori s'ha fet sovint sobre la base d'una idea de «trasplantament» del ritual tal com es duia a terme al país d'origen. Un estudi com el que es presenta aquí, però, comporta necessàriament adoptar un punt de vista ben diferent, i entendre que la forma que prenen aquests rituals és fruit d'un procés d'adaptació, negociació i recreació. De la mateixa manera, no són la simple posada en pràctica de la doctrina islàmica. Aquesta recerca és deutora d'aquelles aproximacions a l'estudi del ritual que l'analitzen des de la seva dimensió pràctica i *performativa* més enllà d'intentar traduir les accions que el ritual comporta a una altra dimensió religiosa o doctrinal.⁷ Això permetria entendre la importància de la repatriació més enllà d'una manera de poder dur a terme un funeral segons les prescripcions de l'islam.

Es pot afirmar, per tant, que la preferència per la repatriació no s'ha d'entendre com una resposta automàtica a les dificultats per a l'adaptació del ritus islàmic a Catalunya. Juntament amb les raons religioses, la preferència per la repatriació i la forma que prenen els rituals funeraris transnacionals entre el Senegal i Catalunya ha d'entendre's també com una resposta al reclam dels familiars al Senegal.

5. El retorn reclamat

En els discursos dels informants, juntament amb els arguments de caràcter religiós, apareixen amb força aquells arguments lligats a l'element emocional: el reclam per part de la família en origen de veure per darrer cop aquell parent a qui han perdut. De la mateixa manera solen expressar-se els informants de la regió de Kolda. La visió del difunt es presenta com a dissipadora del dubte sobre la defunció. Amb aquest objectiu, quan es repatria un cos sol fer-se amb un fèretre que disposi d'un vidre a través del qual observar el rostre del difunt. La legislació que regula el trasllat internacional de cadàvers especifica clarament les característiques que han de tenir els fèretres: són de fusta i han de contenir a l'interior un altre fèretre de zinc segellat hermèticament que conté el cadàver. Aquest darrer sol escollir-se amb una finestreta de vidre a la part superior. Amb aquesta mateixa finalitat, quan s'amortalla el cos a Catalunya sol deixar-se'n visible el rostre.

Per a molts senegalesos, les dificultats materials per a accedir a Europa fan que aquesta sigui viscuda com un lloc remot, llunyà i estrany. Un lloc sense continuïtat amb el lloc on es viu, inaccessible i poc concret. No és estrany que les famílies de la regió de Kolda, especialment a les àrees rurals, ignorin els detalls concrets de la vida dels emigrants a Europa: en què treballen o la localitat on viuen. D'aquesta manera, perdre un familiar a l'emigració equival gairebé a una desaparició, a una pèrdua de tot contacte concret amb aquella persona o els seus vestigis que només pot suplir el retorn i la visió del seu cos, la confirmació fefaent de la identitat del difunt.

El retorn dels difunts és, així, una manera de posar fi a l'estat transitori que comporta la migració i facilita la realització del dol i del ritual funerari al marge de fins a quin punt aquests rituals compleixen les prescripcions doctrinals.

Com es va encarregar de posar de manifest Robert Hertz, la mort no posa fi tan sols a un ésser viu sinó que destrueix al mateix temps l'ésser social inserit en aquest cos. Sol afirmar-se que la mort d'un individu interpel·la les comunitats i n'amenaça la cohesió. Els rituals funeraris són així entesos com una manera de respondre a aquesta amenaça que la mort d'un dels seus membres representa per a la col·lectivitat, una manera de reconstruir els vincles esgarrats i afirmar la continuïtat del grup malgrat o gràcies a la pèrdua d'un dels seus membres. Rituals el centre dels quals és el cadàver però l'únic destinatari dels quals són, de fet, sempre els vius (Hertz, 1990,

7. En aquesta línia cal esmentar des de les aportacions de Victor Turner (1982) i el seu concepte de *ritual* com a drama social, fins a d'altres de més recents com les de Talal Asad (1993), Catherine Bell (1992) o Wendy James (2003).

p. 89; Thomas, 1983). És, per tant, aquesta col·lectivitat que té un interès més gran a fer els ritus fúnebre. Què passa, però, quan un individu mor lluny d'aquesta comunitat que el reclama com un membre? A l'escenari que avui dibuixen les migracions internacionals, aquestes preguntes adquireixen actualitat quan ens preguntem sobre el lloc preferent d'enterrament de les persones o dels col·lectius migrants.

Sostinc així que el retorn dels difunts al país d'origen és una opció col·lectiva i quasi sistemàtica integrada en una lògica de ritus funeraris transnacionals tant al país d'origen com d'instal·lació. La possibilitat de fer una investigació multisituada permet copsar el pes que en l'elecció pel repatriament tenen les famílies en origen i les relacions entre aquesta societat d'origen i els col·lectius en diàspora. El repatriament de cadàvers és un element vinculat a l'islam però no només. És una forma d'expressió identitària lligada a la pertinença a la terra musulmana però també a un grup familiar i a un lloc d'origen. Sovint la tria del lloc d'enterrament és interpretada com una darrera declaració identitària vers la societat d'instal·lació o vers la terra d'origen (Aggoun, 2006; Chaïb, 2000). Una tria que sovint no és feta en vida sinó presa per la comunitat que es responsabilitza i es fa càrrec de la mort d'un dels seus membres. La repatriació és vista també com una manera de restituir els vincles amb el grup familiar en origen que reclama l'emigrat per tal que culmini i tanqui un procés d'emigració i retorn. Però també és una manera socialment reconeguda de tornar a la comunitat el qui ha emigrat i poder fer els ritus necessaris perquè la comunitat es restableixi després de la seva mort. Així, el retorn dels difunts o els malalts terminals és una manera d'evitar la profunda transgressió que comporta una mort llunyana.

6. Conclusions

Tornant a Catalunya i als debats sobre diversitat religiosa, la pràctica sistemàtica de la repatriació ha contribuït a invisibilitzar la mort dels musulmans al nostre país. Si els cementiris poden ser considerats llocs on s'escenifica i es preserva la memòria dels difunts, aquesta escassetat d'espais dedicats als difunts musulmans i la no-presència dels seus cossos és una forma manifesta d'invisibilització i exclusió de l'islam dels nostres llocs de memòria. La preferència per la repatriació apareix així com un argument per a no donar prioritat al debat sobre el ritus fúnebre musulmà a Catalunya malgrat la seva gran importància simbòlica (juntament amb altres temes polèmics com poden ser, per exemple, l'obertura de centres de culte, la vestimenta, etc.). Contribueix, a més a més, a perpetuar l'associació de l'islam i la mort dels musulmans amb la immigració més que situar-la dins els debats sobre els drets cívics i la pluralitat religiosa.

Per finalitzar, únicament ens queda preguntar-nos sobre la compatibilitat de la demanda d'espais d'enterrament musulmans i la pràctica de la repatriació que, en una mena de joc de retroalimentació, contribueix al poc èxit d'aquestes demandes i a la invisibilitat de la mort musulmana. En aquest context, quina identitat expressa el repatriament gairebé sistemàtic dels senegalesos morts a Catalunya? Sens dubte, valora la pertinença a la terra d'origen, però ho fa en detriment d'una possible identificació amb el lloc d'instal·lació? En l'era de les migracions transnacionals, tal vegada té poc sentit presentar aquestes identitats com una oposició que exigeix una tria. Per contra, caldrà que assumim que els referents identitàris d'aquests migrants són múltiples i tenen a veure amb un itinerari biogràfic que passa tant pel lloc o llocs on s'han establert com pel seu lloc d'origen.

Donar opció a enterrar els difunts al nostre país segons el ritus islàmic, tant si aquest dret és usat com si no, és una manera de manifestar la inclusió d'aquesta opció religiosa i ritual en un dels moments més transcendents de la vida d'un individu. Per contra, forçar a l'exili els difunts musulmans pot entendre's com una forma de rebuig a uns cossos que Catalunya no reconeix com a seus. Com assenyala Sara Burkhalter (2001, p. 145), la demanda de cementiris islàmics no respon a una voluntat d'aïllament sinó a una voluntat d'organitzar-se la vida a Europa sense haver de renunciar per aquest motiu a la pràctica de l'islam. És l'expressió d'una voluntat de pertinença a una societat amb una identitat pròpia però no lligada a un referent estranger. Tanmateix, les complexitats

d'aquest procés ens obliguen a superar un discurs simplista, que diria que la voluntat de ser enterrat a Catalunya és mostra d'un desig d'«integració» i la de ser repatriat ho és de tot el contrari.

Actualment, la tendència majoritària arreu de les comunitats musulmanes d'Europa continua sent l'enviament del cos dels difunts al país d'origen. Es podria formular com a hipòtesi futura que aquesta tendència al repatriament començarà a canviar a mesura que es modifiquin les condicions per a l'enterrament islàmic a Europa o més enllà de la generació dels emigrats-immigrats. Tanmateix, això vol dir que les decisions personals de voler ser enterrat en terra europea es complementin amb la voluntat de les administracions públiques europees de garantir aquesta opció. Però també tindrà a veure amb les relacions que els col·lectius emigrats mantenen amb les societats d'origen i la seva organització comunitària. Un procés que s'estén més enllà de les nostres fronteres cap al lloc d'origen dels emigrants-immigrants i que posa de manifest la importància dels vincles transnacionals entre aquests llocs i les persones i comunitats instal·lades a Catalunya.

Referències bibliogràfiques

- AGGOUN, Atmane (2006). *Les musulmans face à la mort en France*. París: Espace Éthique-Éditions Vuibert.
- ASAD, Talal (1993). *Genealogies of religion: Discipline and reasons of power in Christianity and Islam*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- BELL, Catherine (1992). *Ritual theory, ritual practice*. Oxford: Oxford University Press.
- BURKHALTER, Sarah (2001). «Négotiations autour du cimetière musulman en Suisse: un exemple de recomposition religieuse en situation d'immigration». *Archives de Sciences Sociales des Religions*, núm. 133, p. 133-148.
- CHAÏB, Yassine (2000). *L'émigré et la mort*. Marsella: CIDIM: Edisud.
- FAVOLE, Adriano (2003). *Resti di umanità. Vita sociale del corpo dopo la morte*. Roma: Laterza.
- GARCÍA-ROMERAL, Glòria (2011). *L'acomodació de la pràctica religiosa islàmica: Un estudi a través de les pràctiques funeràries a Catalunya*. Tesi doctoral. Facultat de Ciències Polítiques i de Sociologia. Departament de Sociologia.
- HERTZ, Robert (1990 [1907]). «Contribución a un estudio sobre la representación colectiva de la muerte». A: *La muerte y la mano derecha*. Madrid: Alianza.
- JABARDO, Mercedes (2006). *Senegaleses en España: Conexiones entre origen y destino*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- JAMES, Wendy (2003). «Ritual, memory, and religion». A: *The ceremonial animal: A new portrait of anthropology*. Oxford: Oxford University Press.
- MORERAS, Jordi (2004). «Morir lejos de casa: la muerte en contexto migratorio». A: LÓPEZ GARCÍA, Bernabé; BERRIANE, Mohamed (dir.). *Atlas de la inmigración marroquí en España. Atlas 2004*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones, p. 427-429.
- MORERAS, Jordi; SOLÉ ARRARÀS, Ariadna (2011). «Espais de mort i diversitat religiosa. La presència de l'islam als cementiris i tanatoris catalans». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm. 38. [En premsa]
- SAYAD, Abdelmalek (1999). *La double absence*. París: Seuil.
- (2000). «Préface». A: CHAÏB, Yassine. *L'émigré et la mort*. Marsella: CIDIM: Edisud.
- SOLÉ ARRARÀS, Ariadna (2011). «La mort invisible. La preferència per la repatriació dels difunts musulmans a Catalunya». A: SOLÉ ARRARÀS, Ariadna (ed.). *Els fantasmes de l'exclusió*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- (2010). «La visión del cuerpo. Importancia de la repatriación del cadáver para los emigrantes senegaleses en Catalunya». *Ankulegi: Revista de Antropología Social*, núm. 14, p. 71-80.
- THOMAS, Louis Vincent (1983). *Antropología de la muerte*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- TURNER, Victor (1982). *From ritual to theatre: The human seriousness of play*. Nova York: PAJ Publications.